

FÖRENINGEN ELIAS FRIES ÄTTLINGAR

Skriftserie 10

ELIAS FRIES OCH FEMSJÖ

Föredrag i Femsjö kyrka den 13 augusti 1994
inför 200-årsminnet av Elias Fries födelse i Femsjö
av Robert Andersson

Uppsala 1995

ELIAS FRIES OCH FEMSJÖ

“År 1793 d. 20 october hölts efter laglig 14 dagars skedd pålysning allmän Socken Stämman med Femsjö Församling, hwarvid Liutenanten Wälborne Herr Joh. Gabr. Cederschiöld på Öjaberg, Kyrkones Wårdar, Sexmän och meniga Allmoge woro närvarande, och förehades samt beslutades då följande“, så började Theodor Fries, 30 år gammal, sitt första sockenstämmoprotokoll med Femsjö församling. Redan ingressen visar att det är fråga om en tid fjärran från vår egen. 200 år tillbaka i tiden kan förefalla vara en lång tid, men vi som kommit lite till åren behöver endast söka oss 3 à 4 generationer tillbaka för att finna den tiden vara aktuell för oss.

Jag skall försöka ge en bild av hur femsjöborna levde och hur det såg ut framför allt i Femsjö by närmast kring sekelskiftet 1800 samt hur Elias Fries upplevde Femsjö som barn och även under senare år.

Sverige var ett fattigt land, närmast ett u-land enligt vårt sätt att se. Levnadsvillkoren var förfärande torftiga och utvecklingen till något bättre gick mycket långsamt. År 1749, när vi fick en ordnad folkbokföring hade Femsjö 370 invånare. År 1800 hade antalet ökat till 537, därav var 152 barn 15 år eller därunder, men endast 5 (3 män och 2 kvinnor) var 75 år eller däröver.

Prästgården hade under Karl XI:s regeringstid (slutet av 1600-talet) fått betydligt utökad mark genom att hemmanet Hagagården avdelades som prästbol åt pastor i Femsjö. År 1791 genomfördes laga skifte av byns skog och utmark. På kartan är Hagagården markerad men med anteckning obebyggd. Den har legat c:a 150 m väster om den nu norra gården. Vid skiftet tilldelades prästgården huvuddelen av sin skog och utmark i Norra och Södra Hagegårds hage samt området närmast prästgården och norra delen av Österskogen. De fyra bönderna fick sin skogsmark i södra delen av Österskogen, dessutom gemensamt utjorden Slättagärdet.

Inägorna förblev oskiftade till 1812. Prästgården hade därför en del av sina inägor i norra delen av byn.

Nuvarande ägarinnehavet går tillbaka till 1884, då laga skifte ge-

nomfördes med Femsjö by. Prästgården fick då, under starkt motstånd från kyrkoherde Ekedahl, av Haggården behålla endast en liten del kring nuvarande hembygdsstugan. De två norra gårdarna i byn fick överta huvuddelen av Norra och Södra Hagagårds hage. Prästgården fick i stället utökad del i Österskogen samt ett skifte i bokhultet Hägen.

Hur såg det då ut i Femsjö by 1794, året då Elias Fries föddes och åren närmast därefter? Nästan allt är i alla avseenden förändrat. Kyrkan är den enda byggnaden som finns kvar från den tiden på sin ursprungliga plats, om- och tillbyggd omkring 50 år tidigare. De små fönstren, som vi kan se på en teckning av kyrkan och den gamla prästgården gjordes större först på 1860-talet. Tornbyggnaden nybyggd endast 13 år tidigare. Kyrkogården var betydligt mindre än nu. Åt söder utökades kyrkogården 8 m. 1876. Kyrkogården norr om kyrkan anlades först 1903. De fåtaliga gravstenarna var små, troligen hämtade från de egna ägorna med endast inristade initialer. När prost Fries dog 1839 och hans maka Sara Lisa 1837, sattes en gravsten upp först 1863. Elias Fries tackar 24 oktober 1863 i brev till brukarna i Torsaberg "hjärtligen för transporten af grafstenen öfver mina saliga föräldrar". Carl Johansson i Torsaberg, en av brukarna, hade varit med om att med två par oxar transportera gravstenen, som var i två delar, från Halmstad till Femsjö kyrkogård. Det var säkert den första gravstenen som var anskaffad från annan ort.

Söder om kyrkan, vid asken och minnesstenen, låg med sina ekonomibyggnader den gamla prästgården, som dels nybyggdes dels renoverades under ledning av kyrkoherde Bolin. Huvudbyggnaden låg inte vänd mot kyrkan utan mot väster. Det berodde nog på att det tidigare har gått en väg ett stycke in på den nuvarande prästgårdstomten och vidare över byallmanningen Slättagärdet och efter c:a 1 km har den tillstött häradsvägen mot Halmstad. Den nuvarande uppfarten till prästgården tillkom när den gamla prästgården revs 1854 och den nuvarande prästgården uppfördes. Byggnaden Friesminnet fanns säkerligen när den gamla prästgården revs men har troligen flyttats något. Under C. M. Svenssons tid som kyrkoherde i Femsjö 1861-1875 uppfördes en arrendatorsbostad nästan mittemot Fries-

minnet, den revs 1920. Den röda byggnaden på prästgårdstomten var arrendatorsbostadens bryggghus. Strax intill låg brunnen med sin brunnsvikt samt kålgården och en basta för beredning av lin.

Norr om kyrkan låg den oskiftade byn med fyra gårdar i en tät klunga. Vid Äfjan låg byns soldattorp på mark som då tillhörde byn, och på byallmanningen Slättagärdet låg en liten stuga, "Slättagärdsstugan".

Tiderna var oroliga. Vi kände oss hotade av såväl Ryssland som Danmark, kriget kom också 1808-09. På soldattorpet vid Äfjan bodde sedan 1804 soldaten Pik med hustrun Pernilla. Ende sonen Anders dog 1807, 2 år gammal, "förqväfning af rök" står det i Dop- och Begravningsboken om den tragiska händelsen. Pik kallades att följa med den västra armén, som skulle försvara gränsen mot Norge. Han kom inte tillbaka. "Död vid Norge 1809" är den korta noteringen i husförhörslängden.

Vägnätet var helt annorlunda mot idag. Först under senare hälften av 1800-talet gjordes stora vägförbättringar och vägarna fick delvis ny sträckning. Sjöarna fick vintertid tjäna som vintervägar.

Den odlade marken i Femsjö var obetydlig. Först under 1800-talets senare hälft gjordes stora ansträngningar att utöka den odlingsbara marken genom mossodlingar och sjösänkningar. Boskapsskötsel hade större betydelse än åkerbruket. Prästgården redovisade som regel lika många klavbundna djur som två bönder i byn. Löv- och slätterängar var viktigare än åkermarken, som i Femsjö by utgjordes av små åkerlappar mellan ljungbeväxta kullar. Prästgården fick huvuddelen av höskörden från de båda Haggårdsskiftena.

Egendomligt nog var fåren inte så vanliga, däremot getter. Den 8 juli 1810 skriver Elias i dagboken: "Getterna äro här i socken allmänt sjuka. I prästgården dör af några och 20 oftast en i veckan. Angriper i synnerhet de yngre men är mycket långsam och varar i flera veckor. Man har gifvit dem Orsten (kalksten i alunskiffer), dyfoder och stenkol men utan synnerlig verkan, hvarföre jag föreslagit Ekelöf och sedan har ingen dödt, ehuru sjukdomen ändå icke blifvit utrotad".

Vargen var ett besvärligt rovdjur, något som framgår av hans dagböcker. Den 13 jan. 1811 gick Elias till Slättagärdet. "Vargen som

hela vintren strukit härikring som ett Rytande Lejon, sökande hvem han uppsluka må, hade från mina föräldrar tagit 6 getter, hvilket jag ville se“. Tyvärr skriver han inte vad han fick se.

Skogen hade stor betydelse genom de små sågarna, som fanns i många byar. Prästgården hade fördelen att ha egen mjölkvarn och egen såg, byggd 1721 vid Haggårdsbäcken mitt i det egna skogsområdet. Byn hade också egen såg strax intill, byggd 1723. Man sågade när vår- och höstregnen kom. Med stutar körde man de sågade planken och bräderna till Halmstad, en resa som tog bortåt 3 dagar. Man hade hösäckar med till stutarna, i "färdaskrinet" den egna förplägnaden. Häst fanns nog endast i prästgården och på någon enstaka gård. Hästen blev allmän först när Bygget blev järnvägsstation 1889. Spade och hacka var de vanligaste jordbruksredskapen. Ärjkroken och träpinnarharven drogs av kor eller stutar.

Stugorna var enkla. Den 15 jan. 1811 reste Elias med sin far vägen över Slättagärdet förbi Håknaböke till Knallhult och antecknar: "Husen på bondställen här i Socknen byggas mycket låga. De kunna indelas i tre klasser: de s.k. Stugorne, Nattstugorne och Uthusen. Stugorne äro sällan öfver en våning höga, hafva tre fönster, ett i taket och två på sidorne; Spisen står vid dörren..."

Som en följd av att gårdarna låg hopträngda, byggnadsmaterialet var trä och släckningsmöjligheterna mycket begränsade var naturligtvis risken för eldsvådor mycket stor. Några exempel inom en rätt begränsad tidsperiod. Annandag jul 1806 brann 3 ladugårdar ner i S. Bökeberg. Den 10 juni 1810 "lades Flahult hel och hållen olyckeligen i aska". I maj 1811 lades bägge Manhusstugorna i L. Dufhult i aska och åbonne Johannes Persson därigenom icke allenast förlorade Manhusen, utan äfwen alt hwad han ägde till säd, sofvel, husgerådssaker och kläder".

Elias hade säkert en mycket bekymmersfri barndom. En framtid på den lärda banan var från början utstakad för honom. Han behövde inte som andra barn börja arbeta tidigt i hemmet. Han växte upp bland såväl lärdom som praktiskt arbete. Det dagliga arbetet i prästgården var av samma slag som utfördes i varje bondehem; kreaturens skötsel och arbete ute på åker och äng. Två drängar och två pigor var

hjälp. Bondens problem var välkända för prästen. Säkert fick gossen Elias tidigt följa med sin far på täta besök såväl till ladugård som till in- och utågor för att följa upp hur arbetet utfördes. Nyfiken som alla barn hade Elias många frågor att ställa och han fick alltid svar. Så väcktes intresset allt mer för vad han såg i naturen.

Det fanns ingen obligatorisk skolgång för barnen, den kom först med 1842 års folkskolestadga. Det var föräldrarna som fick svara för undervisningen, om de nu ville och hade kunskap, vilket långt ifrån alltid var fallet. När biskop Ludvig Mörner 2-4 september 1806 visiterade församlingen framgår det av visitationsprotokollet, att "Församlingens barn underwisas af Föräldrarna sjelfwa uti innan- och utanläsning, det hans Högwördighet gillade och biföll, under maning till Föräldrarna att åt Församlingens Lärare anförtro ytterligare förklaring af Christendomens Hufvud Läror". Läskunnigheten hämmades också av bristen på lämpliga böcker. Visserligen fanns bibeln i de flesta hemmen, men bibeln var en tungläst och svårbegriplig bok för de små barnen. Elias slapp nog undan detta problem. I prästgården fanns böcker där han kunde tillfredsställa sin kunskapsörst. Och, vad som var lika viktigt, jag tror att Elias bland handlingarna på pastors-expeditionen, med dess krav på ordning och reda, lärde sig mycket hur han skulle ordna och systematisera sina handlingar. Där väcktes även intresset för socknens historia längre tillbaka i tiden.

Det var nog mamma Sara Lisa som lärde Elias innanläsningens svåra konst. Han fick också tidigt hjälp av en nio år äldre bondson från Vrå, Pehr Håkansson, som hade börjat studier för att bli präst och senare som sådan tog namnet Östberg. Ur Växjö stifts herdaminne band 5 har jag hämtat följande. Pehr hade redan vid 8 års ålder genomläst bibeln från pärm till pärm, mestadels utan annat ljus än det spiselbrasan under vinterkvällarna kunde lämna. Vid 13 års ålder kom han till Växjö skola. Han fick sedan kondition som informator för ende sonen hos prosten Fries i Femsjö. För sitt arbete som informator från midsommar till september 1802 erhöll han en lön av 2 riksdaler riksgälds, uppräknade i tolvskillingsredlar. Prosten yttrade därvid: "Så mycket pengar på en gång har väl herrn aldrig sett." Om

denna kondition säger Ö.: "Det blev min ärofulla lott att i 4 års tid undervisa och handleda den nu celebre och allmänt aktade och älskade professorn Elias Magnus Fries." Östberg dog som kyrkoherde i Tofteryd 1846.

Det här med betalningen fordrar en förklaring. Vi hade den aktuella tiden ett besvärligt myntsystem: riksdaler specie, som var präglade mynt och riksdaler banco, som var sedlar, båda gavs ut av riksbanken samt riksdaler riksgälds, sedlar, som gavs ut av riksgäldskontoret. På grund av inflation förlorade sedlarna i värde i förhållande till det präglade myntet. Pehr fick därför många sedlar men med ringa värde.

Enligt uppgift för många år sedan av en person med anknytning till gården Saxhult i S. Unnaryds socken hade Elias en lekkamrat, Johannes, som var vallpojke hos prosten Fries. Pojkarna hade vid ett tillfälle varit ute och plockat frusna krikon på en buske i skogen, varvid de rev sönder kläderna och tordes inte visa sig på flera dar. Sedan skrev Elias om den elaka busken, vad han nu kunde mena med detta uttryck.

Johannes var född den 7 juni 1795 i S. Bökeberg. Föräldrarna, Petter Persson och Christina Larsdotter, brukade en av Sara Lisa Wernelins två gårdar i Bökeberg, den som nu ägs av Bengt-Erik Andersson. Föräldrarna med tre barn flyttade den 3 oktober 1804 till Gräshult i Lidhults socken. Krikonplockningen torde därför ha skett hösten 1804. Elisass var då 10, Johannes 9 år och vaktade troligen getterna i prästgården. Vi har här ett exempel på hur tidigt barnen fick börja arbeta. Så kunde Elias - med den ringa ålderns rätt - beskylla "den elaka busken" för de sönderrivna kläderna. Johannes gifte sig och flyttade till Saxhult 1820. Han dog 1869.

Några kommentarer kring händelsen när den 16-åriga Elias under botanisering i Torups socken greps och under bevakning fördes till prästgården i Torup, där färden dock fick ett lyckligt slut. Jag tror att hans sönderrivna kläder, som orsak till ingripandet, fått något för stor uppmärksamhet.

Socken var förr i tiden en mycket sluten enhet, vars gränser man inte utan vidare överskred. Man var misstänksam när man träffade på

personer som man inte kände igen och undrade vad de hade i socknen att göra, *detta oavsett hur de var klädda*. Särskilt rädd var man för smittosamma sjukdomar och kreaturspest. Då kunde man besluta att bevakning skulle sättas vid socknens gränsställen för att förhindra all kommunikation med andra socknar. Så skedde 1831, då kolera härjade i Europa. Den nådde Sverige 1834. Så sent som det svåra nödåret 1868 uppmanades alla femsjöbor som bodde vid gränserna att förhindra obehöriga personer att intränga i församlingen och, där skäl förefanns, anhålla främlingar och genom kommunstyrelsens tillhjälp föra dem till den ort de tillhörde.

Även sedan Elias Fries kom till Uppsala behöll han i viss utsträckning kontakten med Femsjö. En orsak var att han i likhet med föräldrarna blev socknens störste jordägare, som ägare till 6 gårdar.

Efter modern ärvde han två av S. Bökebergs fyra gårdar. Dessa sålde han tidigt. Lars Johansson, son till en av brukarna, vandrade från Femsjö till Uppsala för att å faderns vägnar begära att få köpa gården. En vandring som tog tre veckor. Det är troligt att han även talat å grannens vägnar. I varje fall blev det försäljning av båda gårdarna. Varje gård såldes för 2.166 riksdaler 66 öre riksmünt. Kopia av ett av salubreven finns på Friesminnet. Det är undertecknat Femsjö d. 8 Aug. 1857 Elias Magnus Fries och bekräftat med hans sigill. Kyrkoherde C.A. Eggertz och Lars Andersson i Knallhult "underskriva som på en gång närvarande vittnen".

När prosten Fries dog 1839 ärvde Elias Fries 2/3 mantal säteriet Torsaberg samt 1/2 mantal säteriet Yaberg. På vardera stället fanns det två brukare. Fries sålde gårdarna till brukarna 1877 och fullföljdes av sterbhuset våren 1878.

När prosten Fries dog 1839 såldes de flesta inventarierna på auktion. När hembygdsföreningen bildades 1954 skänktes några saker till hembygdsstugan och finns nu på Friesminnet.

Det stora, runda bordet i Friesrummet köptes av Lars Jönsson i Haghult. Lars övertog som ende sonen gården, byggde ny mangårdsbyggnad omkring 1809, som "vad stil, storlek och rumsindelning beträffar noggrant överensstämde med den gamla prästgården".

Soffan i Friesrummet är skänkt av syskonen Bengtsson i Kullhult,

där den troligen har stått hela tiden. I ena gaveln är borrarat ett hål. Enligt traditionen hade prosten Fries sin rökpipa där.

Det gråmalade slagbordet till vänster skänktes av missionären Anna Larsson i Bohult.

I år har Friesminnet fått en vacker mjölkflaska i mässing av Evald Salomonsson i Vallshult. Den är tillverkad på Skultuna, rymmer 2 ½ kanna = 6,55 liter. Den köptes av Evalds farfarsfar Sven Frej, som var indelt soldat vid Jönköpings regemente, Lilla Duvhults och Ulvånäs rote men 1839 flyttade som bonde till Löjenäs.

Till inventarierna kan vi även räkna teckningen i färg på en fågel, som sitter på en gren, troligen tecknad av Elias Fries 1825 samt en något förstorad färgkopia av en teckning. På baksidan är antecknat: "Vindsrummet i Femsjö prästgård, Elias Fries bostad". Teckningen visar ett omöblerat rum, stor spismur med eldstad, 1 fönster och två dörrar.

Lamech Rydeman har i boken om Elias Fries redovisat, när Elias Fries på gamla dar berättade minnen från sin barndom. När han i starka ord gav beröm åt den sång, som faderns adjunkt S. utförde från altaret. Adjunktens namn var Sven Stenvall, född i Annerstad 1809. Han blev slutligen kyrkoherde i Ljungby. "God predikant och av ett stilla och godmodigt temperament, tillvann sig som präst sina åhörars kärlek", lyder vitsordet om honom, hämtat ur Växjö stifts herdaminne.

Elias mindes glansen från talgljusen i Femsjö kyrka i nästan överjordisk härlighet. Vi som kommer ihåg första världskrigets efterkrigsår med rykande fotogenlampor och det svaga ljuset från byarnas små elverk, en 25 wattslampa i köket och ytterligare en lampa i ett eller ett par rum, har nog liknande minnesbilder från julottan, förstärkta av trängseln, orgelmusiken, psalmsången och julevangeliets högtidliga inledning "Och det hände sig vid den tiden...", som påminde om en annan tid och ett annat land långt, långt bort.

Elias Fries hade på äldre dar, enligt anhörigas uppfattning, en närmast orimlig rädsla för att elden inte var ordentligt släckt, en rädsla som säkert gick tillbaka till barndomens upplevelser. I dagboken 25.1 1811 skriver han: "Ljus nyttjar bonden sällan. 2 á 4 förslå ofta året i

kring för en bonde. I dessas ställe nyttjas dels Spiseld, dels stickor eller pärtor vilka klyvas av furuträd ganska tunna. Dessa äro vådliga för elden, ty ofta kan allmogen gå ner på ladugården med 3 á 4 tända.“

Jag har kommit till slutet av min redovisning. Jag hoppas att den - kanske förstärkt med lite fantasi - kan hjälpa Elias Fries ättlingar och besökare till Friesminnet att något bekanta sig med den miljö i vilken Elias Fries växte upp.

